

А. П. Романченко, О. І. Андоньєва

СВОЄРІДНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОНІМІВ У ФРАЗЕОЛОГІЇ

Головною проблемою при вивченні фразеологічної ономастики є проблема статусу слова — компонента фразеологічної одиниці, зокрема власної назви. Багато дослідників наполягає на тому, що "фразеологічне життя слова", тобто його функціонування у складі фразеологічної одиниці, відрізняється від існування того ж слова поза фразеологізмом. Деякі вчені вважають цей компонент

сталого вислову повнозначною лексемою, інші рішуче відмовляють йому в семантичності. У зв'язку з цим актуальним є розгляд особливостей функціонування у складі фразеологічної одиниці такого складного мовленнєвого знака як онім, визначення природи слова — компонента фразеологічної одиниці, аналіз семантичних трансформацій самого оніма, з'ясування формування його нового значення.

За твердженням О.Хроленка, фольклорне слово особливе, структура його суттєво відрізняється від структури слова в художньому стилі та розмовно-побутовому мовленні. Специфіку онімів як одиниць онімічної системи він вбачає в акумулятивній функції, багатому конотативному потенціалі, поєднанні конкретного та абстрактного. Оніми в будь-якому тексті, зокрема фольклорному, є наріжним каменем, що дає підстави говорити про оніми у фольклорі як слова, яким найбільшою мірою притаманні ознаки фольклорних слів. Як зазначає вчений, усна природа фольклорного слова обумовила його акумулюючі властивості, а обов'язковий конотативний зміст, який сформувався завдяки багатовіковому використанню фольклорного слова, не є випадковим, оскільки конотації його зумовлені всією системою фольклорного світу та його мови [12: 149-150].

У кожній мові є оніми, які завдяки дії багатьох соціальних, психолінгвальних та інших чинників ще до фразеологізації отримали певну соціальну оцінку. Можна говорити про суто українські імена (Іван, Гриць, Маруся), як і про суто німецькі (Ганс, Фріц) чи англійські (Джек). Якщо написати дані імена з малої букви, вони будуть синонімічними до слів "українець", "німець", "англієць". Майже подібний поділ імен говорить, до якого соціального класу належить людина. Імена Хома, Палажка, Семен сприймаються насамперед як селянські. Соціальна ж оцінка імені часто переростає в оцінку якостей людини. В.М.Мокієнко вважає: "Не випадково стільки імен, які називають людей "підлого" стану, мають значення "дурний", "нерозумний" [3: 166].

В.Д.Ужченко стверджує, що для фразеології більш значущою є не стільки етимологія імені, скільки його належність до тієї чи іншої лексичної групи, його фонові ознаки [11: 23]. Деякі імена внаслідок свого поширення й належності до певної групи

стають символами, навколо яких і утворюються різнопланові фразеологічно-семантичні стійкі вирази. Саме ім'я починає співвідноситися не з конкретною особою, а з типовою діяльністю чи властивістю багатьох.

Онім з давніх пір слугував одним із засобів створення образності. В основі цього явища лежать соціальні й культурні традиції, які дозволяють той чи інший асоціативний зв'язок. Це пов'язане перш за все з процесом переходу онімів в апелятиви. О.В.Супе-ранська наголошує на тому, що конотація, створення образу, а разом із тим і потенції переходу в загальні виникають у власних назв у тих випадках, коли: 1) денотат імені стає достатньо відомим серед усіх членів певного мовного колективу, які отримали певний загальний мінімум виховання та освіти; 2) ім'я перестає пов'язуватися з певним денотатом і стає типовим для багатьох чимось подібних один до одного людей, поселень, річок [10:116].

Процес перетворення власного імені в загальне з певним значенням і яскравим експресивним забарвленням дуже складний. Саме формування нового значення у власного імені повинно бути соціально-історично мотивованим [3: 144]. Будучи елементами національної культури, оніми переносять нас в атмосферу життя народу. Так, імена з народних сказань і легенд, імена героїв, що їх висуває народна творчість чи історія, стають у сталих висловах загальними назвами, які лише підкреслюють особливості характеру чи окремі фізичні вади людини, котрій властиві ті самі фізичні чи духовні якості, що й відомому носієві даної мови.

У фольклорній мові використовується основний, важливіший склад мови, який є загальним для всіх говорів мови. Однак є зміни, які, зазвичай, "знаходимо в деталях, що дають більше свободи для внесення місцевого колориту, конкретного живого побуту, а разом із тим ширше, глибше захоплюють лексику тієї чи іншої говірки. Жива деталь, конкретна риса, ...особливість предмета змінюються залежно від часу, обставин, середовища, тому в змалюванні їх ширше використовується своя, місцева, діалектна лексика" [1: 12]. Це твердження, без сумніву, безпосередньо пов'язане з проблемою функціонування власних назв у фольклорному тексті, оскільки саме оніми є нерідко тією "живою деталлю", яка змінюється залежно від часу, місця та особи виконавця

фольклорного тексту. Таким чином, ідеться про оніми як елементи онімної системи конкретної говірки.

Усне побутування фольклору зумовило постійне відтворення фольклорних текстів, що немає нічого спільного із звичайним відтворенням, оскільки кожен раз є початком нового життя тексту в новому просторі й часі. Власні імена як наймобільніша, найконкретніша частина цього тексту змінюються відповідно до території та часу виконання фольклорного твору. Адже, крім називання, у більшості випадків вони сигналізують про регіональну, національну або культурно-ареальну належність носія імені.

Як бачимо, джерелом фольклорної онімії може бути народно-розмовний іменник регіону (особливо у первісному варіанті твору).

Найголовнішим критерієм частотності вживання онімів є, безсумнівно, їх загальноновживаність та загальновідомість. Із часом група загальновідомих онімів змінюється. Як зазначає Ю.О.Карпенко, "частина ономастичних знань людей залежить від місця проживання, способу життя, рівня освіти й навіть від міри елементарної цікавості"[2: 7].

Серед наявних антропонімів у фразеології переважають суто українські імена. За даними Л.Г.Скрипник, укладений покажчик сталих словесних формул з іменами людей — прислів'їв, приказок, приписів народного календаря, різних римованих приповідок, якими дражнять так чи інакше названих людей, — нараховує сотні одиниць, серед яких особливою фразотворчістю відзначаються імена Іван, Григорій, Петро, Семен, Хома, Ганна, Марія, Хима та інші [9:113]. Ці імена більшою мірою вказують на здатність власної назви узагальнювати.

Існує думка, що оніми у фразеологізмах найчастіше взяті навмання або для рими, співзвуччя, розміру. Гра звуків у таких виразах іде поряд із живописанням. Оскільки більшість імен іноземні, люди охоче наближали їх до рідних слів і через гру звуків засвоювали значення: Архип охрип, а Матвій зроду німий; Герасим попросив, а Штефан узяв сам; казав Наум — бери на ум; без Гриця і вода не освятиться; про мене й Семене.

Крім музичної основи, була й інша, за словами В.Д.Ужченка, пластично-зображувальна. Слово "людина" виражає

поняття абстрактно, тому прислів'я, фразеологічна одиниця обходяться без нього, дане слово замінюється власним іменем, надаючи виразові наочності й динамічності [11: 22].

Онім Іван є найпопулярнішою чоловічою назвою в українському фольклорі. Його популярність пов'язана з тим, що протягом багатьох століть надавання імен було регламентоване святцями. Онім Іван у святцях трапляється 105 разів [4: 69]. Найчастіше за образом Івана в прислів'ях та приказках стоїть проста людина, бідняк, що протиставляється панові, багатіям як соціальний антипод: без Івана не було б пана; дай, Боже, аби з Івана не було пана; пан з паном, а Іван з Іваном; що вільно панові, то не вільно Іванові; не перший раз Іван бідний. Також Іван характеризується як чванлива, пихата, неслухняна, хитра особа: Іване бідний, тягни пиріг спідний; Івана Івановича з себе корчить; кажи Іванові: бери насухо, а він заїхав по вухо.

Дослідники звернули увагу на гумористичні фразеологізми, утворені навколо імен із звуком [х]: Охрім, Хомка, Хима, Хвесь- ка, Хівря, Хведько. Такі імена стали організуючими центрами у фразеологізмах — характеристиках недотеп, пустобрехів, невдах, недоумкуватих: плести щось про Химині кури; не зівай, Хомко, на те ярмарок; Хома невірний. Подібна характеристика наявна в прислів'ях та приказках: і ззаду знать, що Хомою звать; на безлюдді і Хома пан; на бідного Хому і дерево паде; помалу, Трохиме, не спіткнись на Юхима; видно ззаду, що Пархім.

Як уже зазначалося, соціальна оцінка імені часто переростає в оцінку якостей людини. Так, поступово склався образ бідного простака й незграби Макара: на бідного Макара всі шишки летять; нещасному Макару нема ніде талану; куди Макар телят не ганяв; де Макар телят пасе. За спостереженням над загальним значенням імені, Макар — це бідний, безземельний селянин, який був змушений пасти телят на покинутих землях. Більше того, можливо, що Макарові телята — фікція, і ці вирази мають таке ж трактування, як і фразеологічна одиниця "показати, де раки зиму- ють"[3: 169].

Як уже згадувалося, внаслідок поширення онім може набувати узагальненого значення, ставати певним символом. Саме ім'я починає співвідноситися не з конкретною особою, а з типовою

ознакою багатьох осіб. Скажімо, язикатих жінок характеризують вислови: баба Параска та баба Палажка; язиката Феська і будинок рознесе; без нашої Фесі тут не обійдеться; Леська та Хвеська хотя якого дзвона перегудуть; торохтить Солоха, як діжка з горохом. Онім Гриць широко побутує у фольклорі й має ряд значень. Проте чи не найчастіше Гриць — легковажна особа. Як у піснях, так і в прислів'ях він задурює дівчатам голови, любить тільки вродливих: бліді лица не чарують Гриця. Не завжди у фразеології ті чи інші особливості характеру або фізичні вади людини приписують певній особі, носієві якогось імені. Одну й ту ж духовну чи фізичну ваду народ втілює в носіях різних імен. Так, нерозумними у прислів'ях є Кирило (дурного Кирила і Хима побила), Мартин (або Бог дитина — слухати дурного Мартина), Панько (догадався Панько очкур зав'язати та й думає, що помудрішав), Педоря (велика Педоря та дурна).

В українській фразеології оніми функціонують у різноманітних видозмінах. За даними П.П.Чучки [13], дослідника онімів сучасних говорів Закарпаття, 270 онімів, які функціонують серед українського населення цього краю, реалізуються у 2200 варіантах. Поряд з офіційними іменами існують розмовно-побутові (скорочені, здрібніло-пестливі та згрубіло-зневажливі) їх варіанти. Загальнонаціональні варіанти офіційних онімів виникли, як зазначає Л.Г. Скрипник, у процесі освоєння давніх запозичень і відображають давню взаємодію літературно-книжної та усно-розмовної традицій у розвитку української мови [8: 9]. Так, у досліджуваних прислів'ях виявлено такі варіанти цього типу: чергування приголосних звуків (Векла — Фекла), скорочення початку чи кінцівки оніма (Опанас — Панас, Антоній — Антін).

Крім того, число варіантів онімів чоловіків поповнюється типовими для української мови утворення на -ко, -ка, наявними і у пареміях: Лев-Левко, Юрій — Юрко, Сава — Савка, Григорій — Грицько, Пантелеймон — Панько. Варто зазначити, що саме другий із цих варіантів (крім оніма Григорій) зафіксовано у досліджуваних прислів'ях (бери, Левко, хоч глевко; збирайся, Юрку, копати бандурку; біда Савці і на печі і на лавці; доки мене звали Грицьком, то я гроші горнув горшком, а як сказали "пане Григорій", то я щораз — то лучче голий; добрий коповик, гарні й дві копійки,

добрий Панько, гарна й Оришка). Серед жіночих онімів виявлено варіанти Хима, Химка від Юхимія із скороченням початку слова та варіюванням його закінчення (дурного Кирила і Хима побила).

Словотвірною різноманітністю відзначаються розмовно-побутові варіанти онімів. Так, вісім онімів із зафіксованих у досліджуваних збірниках прислів'їв [5; 6; 7] має здрібніло-пестливі чи згрубіло-зневажливі варіанти: Андрій — Андрійко — Андруш-ка — Андруха (неділя — поцілуй Андрія, субота — поцілуй Федота; засмійся, Андрійку, дам тобі копійку; обійдеться Андруш-ка без того кожушка; зібралися два Андрухи: один сліпий, другий глухий), Антін — Антошка (наш Антін не тужить об тім; Антошку, їж потрошку, не з'їж ложку), Варвара — Варварка (цікавій Варварі носа одірвали; вийшов до Варварки — надібав шкварки), Ганна — Гандзя (казала Ганна, що надія марна; пішла Гандзя в поле жати та й забула серпа взяти), Дарія — Дарка (у роззяви Дарії кожен день аварії; і в ярмарку ніхто не зиркне на Дарку), Катерина — Катруся — Кася (Катерина просо полола, Катерину колька колола; казала Катруся — я до мами вернуся; що буде Касі, буде й Тарасі), Матвій — Матвійко (ти Марина, я Матвій, ти не моя, я не твій; заплач, Матвійку, дам копійку), Хома — Хомушка (їхав до Хоми, а заїхав до куми), Ярема — Яремушка (стидко-бридко Яремою зваться; Яремушка утонув, а Хомушка не сплинув). На різних територіях України, крім спільного фонду цих варіантів, якими користуються усі представники нації, безперечно, існує свій набір варіантів із суб'єктивно-оцінним значенням. Нами виявлено один такий варіант, не зафіксований словником-довідником Л.Г.Скрипник і Н.П.Дзяткі-вської: бо то не грушку, вкусити Марушку.

Нерідко у прислів'ях зафіксовано тільки зменшено-пестливі чи згрубіло-зневажливі варіанти чоловічих і жіночих онімів: Лесь (де піде Лесь, то всюди увесь; про Леся обійдеться), Мацько (Мацько зробив, Мацько з'їв), Сенько (не пойти за пенька, коли не маєш Сенька; по Сеньку шапка), Стецько (Стецько з печі, Стецько на піч), Стьопа (уже й Стьопа борщем хльопа), Тишко (якби тепер хто народивсь, то Тишком назвали б), Федько (гони, Федьку, а Федько босий; запивай, Федьку, то хрін, то редьку), Яцьо (іду,

Яцю, бо люблю твою працю), Галя (не буде Галя, буде другая), Гапка (прийшли жнива — стала Гапка ледве жива, як прийшла Пречиста, стала Гапка плечиста, а як настала Покрова — стала Гапка здорова; заробила Гапка бісового батька), Леся — Леська (добре сказала Леся, що як не даси, то обійдеться; бери, Лесько, хоч не легко), Луця (спекла Луця, не хоче їсти й цюця), Одарка — Одарочка (і в ярмарку ніхто не зиркне на Одарку; усі Одарочки люблять подарочки), Оришка (кисла Оришка!), Фєся — Фєська (без нашої Фєсі тут не обійдеться; язиката Фєська і будинок рознесе). Очевидно, саме такі форми онімів надають вислову особливої експресивності та емоційності. Серед названих є варіанти частотживані й нині, тому зрозуміло, від яких онімів вони утворені (Стьопа, Федько, Галя, Леся, Одарка, Оришка), а є й такі, походження яких не зовсім прозоре. Так, оніми Мацько, Сенько, Яцю, Гапка, Луця, Фєся, як засвідчує словник-довідник власних імен людей, є варіантами до офіційних онімів Матвій, Арсен, Яків, Агапія, Лукерія, Феодосія.

Таким чином, онім у фольклорному вислові зазнає якісних перетворень, які зумовлюють його функціональне і семантичне зближення із загальною назвою, що пов'язане з дією екстралінгвістичних чинників. У вільному вживанні онім є індивідуально-розрізняючим знаком, який використовується для виділення об'єкта з ряду подібних, у складі ж прислів'я, приказки чи фразеологічної одиниці ця здатність онімів втрачається. Переосмислення значення оніма призводить до того, що він може виконувати багато функцій. Екстралінгвальні функції характеризують онім з точки зору його зв'язку з денотатом, інтралінгвістичні функції відображають специфіку його фонографічного вигляду, конкретність, індивідуальність, постійний експресивний потенціал. Оніми у фразеології виконують культурно-інформативну, соціально-інформативну, образно-експресивну та дейктичну функції.

1. Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVIII — XIX в.в. — М. — Л., 1963.

2. Карпенко Ю.А. Современное развитие русской ономастической системы // Актуальные вопросы русской ономастики. — К., 1988.

3. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. — К., 1989.

4. Порпуліт О.О. Про ім'я Іван в українських чарівних казках: фольклор як

компонент українознавства // Проблеми вивчення українознавчих дисциплін у вузах Одеси. — Одеса, 1999.

5. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — К., 1991.
6. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. — К., 1990.
7. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. — К., 1989.
8. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. — К., 1986.
9. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. — К., 1973.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. — М., 1973.
11. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. — К., 1988.
12. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова // Русский фольклор. Вопросы теории фольклора. — Л., 1979. — Т. 19.
13. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. — Ужгород, 1970.